

MÍTOSZ
ÉS TÖRTÉNELEM
II.

TANULMÁNYOK HOPPÁL MIHÁLY
80. SZÜLETÉSNAJÁRA

ELSŐ KÖTET

1978-ban öltötte könyv formáját *Mítosz és történelem* címmel egy konferencia anyaga, ahol néprajzkutatók, folkloristák, történészek, régészek, irodalomtörténészek, nyelvészek fejtették ki szakmai álláspontjukat. 2021-ben szükségesnek tartottuk a gazdag tematikájú kötetet újra megjelentetni, hogy a jelen kutatóihoz közelebb hozzuk a tudományközi együttgondolkodás akkori értékeit. Az újrakiadás szerkesztői oly komolyan ítélték folytatandónak e szellemiség törekvéseit, hogy kötet sorozatot alapítottak *Mítosz és Történelem Könyvek* címen, 2022 őszén pedig hasonlóan tág látókörű konferencián gyűltek össze az előadók. A konferencia anyagán alapuló *Mítosz és történelem II.* tanulmánykötet számára ötvennél is több dolgozat érkezett be. Régi és új tudományok kapnak helyet a könyvben: a folklorisztika, etnológia, történelem, vallás- és eszmetörténet, régészet, irodalomtörténet és nyelvészet mellé az archeogenetika is felzárkózott. Ezzel az interdiszciplináris seregszemlével köszöntjük a *Mítosz és történelem-gondolat spiritus rectorát*, Hoppál Mihály néprajztudóst nyolcvanadik születésnapján.

MAGYAR
VALLÁSTUDOMÁNYI
TÁRSASÁG

ISBN 978-963-414-938-5

9 789634 149385

Európai Folklor Intézet

MÍTOSZ ÉS TÖRTÉNELEM II.

Tanulmányok Hoppál Mihály 80. születésnapjára

Első kötet

MÍTOSZ ÉS TÖRTÉNELEM KÖNYVEK 3.

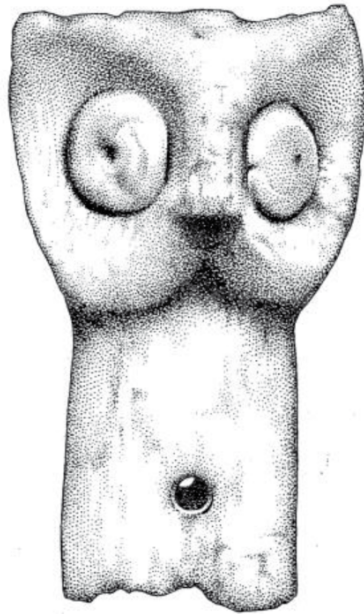
Sorozatszerkesztők: Hoppál Mihály és Szabados György

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. Hoppál Mihály – Szabados György (szerk.): Mítosz és történelem
2. Gróf Péter – Hoppál Mihály – Szabados György (szerk.): „*Elődeim kezét fogom, az ő munkájukat folytatom*” Emlékkötet László Gyula halálának 20. évfordulójára
3. Hoppál Bulcsú – Szabados György (szerk.): Mítosz és történelem II. Tanulmányok
Hoppál Mihály 80. születésnapjára I–II. kötet

MÍTOSZ ÉS TÖRTÉNELEM II.

Tanulmányok Hoppál Mihály 80. születésnapjára
Első kötet

Szerkesztette:
Hoppál Bulcsú és Szabados György

Európai Folklór Intézet – Magyar Vallástudományi Társaság
Budapest, 2022

Kiadja az Európai Folklor Intézet és a Magyar Vallástudományi Társaság

A „Mítosz és Történelem Könyvek” projektum az NMI – László Gyula Intézet,
majd az MKI – László Gyula Kutatóközpont és Archívum műhelyében formálódott

LÁSZLÓ GYULA
INTÉZET

MAGYAR
VALLÁSTUDOMÁNYI
TÁRSASÁG

Európai Folklor Intézet

ISBN 978-963-414-938-5
ISSN 2676-8038 (Mítosz és Történelem Könyvek)
ISSN 2061-3938 (Vallástudományi Könyvtár)

© Hoppál Bulcsú – Szabados György
© A szerzők

Olvasószerkesztő: Terebessy Réka
Technikai szerkesztő: Fancsek Krisztina

A borítót Bánó Attilának a hajdúdorogi bagolyfejes botvégről készített
régészeti grafikája felhasználásával Kaszta Mónika készítette.

Nyomdai munkálatok: Könyvpont Nyomda Kft.

Budapest, 2022
Printed in Hungary

TARTALOM

Előjáró beszéd és köszöntés	9
MÍTOSZBÓL TÖRTÉNELEMBE	13
B. Kovács István: Előzetes jegyzetek a magyar hősepika „istenpanteonjáról”	15
Tasnádi Edit: Ismerős mitológiai szereplők Kúnos Ignác isztambuli népmese gyűjteményében	43
Katona-Kiss Attila: „Képek” a Magyar Alföldről	57
Szántó Richárd: A magyarok népnevei krónikáinkban	81
Szabados György: „Magyar” – személyek, helyek és közösségek neve	107
Somfai Kara Dávid: Kunok emlékezete a nogaj folklórban	129
Katkó Gáspár: Hogyan kívánta hatalomban tartani Báthory Zsigmond Ștefan Răzvant 1595-ben?	143
Veres Péter: Az etnogenezis és őstörténet kapcsolata az etnológiával	157
FÖLD MÉLYÉRŐL NAPVILÁGRA – RÉGÉSZET ÉS ARCHEOGENETIKA	173
Pásztor Emília: Napfordulók, holdfordulók ünneplése az őskori Európában	175
Horváth Izabella: Attila temetésének mondája az ősi ázsiai elit és fejedelmi temetkezési szokások tükrében	193
M. Lezsák Gabriella: Új adatok a honfoglaló magyarok részleges lovastemetkezéseinek eredetéhez	249
Kiss P. Attila: A szarmaták és a gepidák között. A hun/nomád emlékenyanyag azonosításának problémái a részleges lovastemetkezések példáján keresztül	267
Takács Miklós: A Lébény – Bille-dombi férfiábrázolásos bronztű	293
Gallina Zsolt et al.: A síron is túl... – Szakrális térstruktúra a babarci kora avar kori temetőben	307
Kásler Miklós: „... erős férficsontváz tűnt föl előttünk...” – Áttekintés III. Béla király csontjainak újabb természettudományos vizsgálatáról	321
K. Németh András: Tatár-lik és Török-lik – A tatár–török mondanévkörhöz kapcsolódó egyik jellegzetes helynévtípus a szóhagyományban és a régészeti adatok alapján	339
HANGOK RENDJE – ZENETUDOMÁNY ÉS NÉPZENETUDOMÁNY ...	355
Du, Yaxiong: The La Pentatonic Scale and its Importance to Hungarian Prehistory Research	357
Agócs Gergely: Magyar népzenei dallamtípusok változatai a nogaj zenefolklórban	369
Sipos János: A türkmén bahsik dallamairól	417

Windhager Ákos: Jókai személyes, csodás történelme – Az 1848/49- mitológéma változatai	427
Sántha István: Szaján-Bajkál vidék – Sámán hangképek	461

MÁSODIK KÖTET

ESZMETÖRTÉNETI UTAKON	475
Bolvári-Takács Gábor: A pataki iskola és a magyar tudomány	477
D. Molnár István: Lippóczy Norbert borász és műgyűjtő emlékezete	493
Hoppál Bulcsú: Molnár Tamás gondolkodói anyanyelve és szelleme	501
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A jelenkori nemzeti identitás szimbolikájának összetevőiről	511
Halmy Kund: A digitális univerzum létrejöttének hatásai: demitizált múlt, virtuális élet?	529
Szemadám György: Törvényen kívüliek a XVIII–XIX. század Magyarországon ...	543
Móser Zoltán: Rejtett dimenziók – Néhány megjegyzés József Attila A hetedik című verséhez	561
Voigt Vilmos: Solymossy Sándor: Magyar mesék és mondák	569
Balázs Géza: Hoppál Mihály Toldi-tanulmányának margójára	575
Pusztay János: Kiegészítő adalékok egy (egykori) eposzszorozathoz	581
NÉPRAJZI ÉS ANTROPOLÓGIAI VIZSGÁLÓDÁSOK	593
Pacsai Imre: Hoppál Mihály műveinek szerepe egy etnolingvisztikai kutatásban ..	595
Bathó Edit: „Vízibornyú, mókár, rézfaszú bagoly” – Gyermekekijesztők a Jászságban	607
Dallos Edina: Fakultusz és a „fallosznyi bot”	615
Gráfik Imre: A fa mindig kéznél van, s a kéz tudja, mit kell tenni. – Gondolatok a népi famegmunkálás múltjáról, jelenéről és jövőjéről	627
Péterbenzce Anikó: Rituális táncok a közösség szimbolizációjában	655
Magyar Zoltán: A szépasszony hiedelemalakja a csángó mondahagyományban ...	671
Arató György: Adalékok a busójárás terminológiájához	681
N. Balogh Anikó: Loki, a gúnyolódó kultúrhérosz	693
VALLÁS ÉS VALLÁSTUDOMÁNY	701
Kovács Ábrahám: Vázlatok az összehasonlító vallástörténet módszertanához – Az összehasonlító vallástörténet mint értékelés	703
Lázár Imre: Klinikai sámánizmus	713
Szathmári Botond: A Sambhala királyság mítoszának különböző dimenziói	735
Bartha Júlia: Szakrális tér az iszlám vallásban: dzsámik, mecsetek, helyük a vallásgyakorlatban és a tudományban; Törökország példája	761
Szulovszky János: Ipolyi Arnold és Kandra Kabos kapcsolata	775

GYŰJTÉSEK ÉS ÉRTELMEZÉSEIK – PAPÍR ÉS FILMSZALAG	787
Tari János: Szakrális kísérszövegek Hoppál Mihály és kortársai filmjeiben	789
Csörgő Zoltán: A miskakancsó mint beavató tárgy	825
Biernaczky Szilárd: Mítosz és/vagy történelem? – Miről vall az afrikai szájhagyományok napjainkra igen gazdaggá vált kincsestára?	843
Kótyuk Erzsébet: „Ha nem használ, de nem is árt!” – Az Ungi-sík hagyományos orvosló szokásainak főbb jellemzői	871
Bognár Szilvia: „Sárkányok földjéről érkeztem” – Bepillantás egy napjainkban tevékenkedő regös-énekmondó lelkevilágába	907
Nádorfői Lajos: Jegyzeteim a néprajzi fotózásról és filmezésről	941
Sólyomfi-Nagy Zoltán: Férfiak hosszú hajjal – Konstruktív és rekonstrukció hagyományörző körökben	955
Nádorfői Judit: A Zöld Bolygó	973
A 2022-ES MÍTOSZ ÉS TÖRTÉNELEM	
II. KONFERENCIA PROGRAMJA	987

Új adatok a honfoglaló magyarok részleges lovastemetkezéseinek eredetéhez

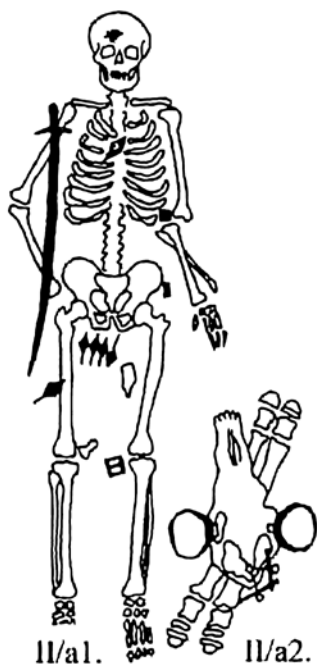
*„A tagadás a könnyebb megoldás a tudományban, mert azt nem kell bizonyítani.”
(Hoppál Mihály)¹*

A honfoglaló magyarok részleges lovastemetkezéseinek eredetéről napjainkra a hazai szakirodalomban olyan nézetek is olvashatók, hogy ezzel a kérdéskörrel nem érdemes komolyabban foglalkozni, mivel óriási területen és több népcsoportnál is megtalálható. Pedig az interneten is elérhető ukrán és orosz szakirodalmat ebben a témában is célszerű részletesebben áttekinteni, hiszen az elmúlt évtizedekben olyan leletek váltak ismertté a Fekete-tenger északi előterében, valamint a Kaukázus északi-nyugati részén, amely a rítus eredetéről gyökeresen megváltoztathatja a hazánkban eddig kialakult képet. Az ezeken a területeken található protomeót, illetve az ún. királyi szkíta leletanyagban ugyanis a részleges lóval történő temetkezés általános jelleggel megtalálható, ami azt is jelenti, hogy – a hazai vélekedéssel szemben – ez a szokás már jóval a hun expanzió előtt, több, mint 1000 évvel korábban a helyi temetkezési rítus szerves része volt, és a XIV. század végéig folyamatosan kimutatható.

Rövid kutatástörténeti áttekintés

Ismeretes, hogy a tárgyi kultúra a divat és a technikai fejlődés következtében folyamatosan változik, ezzel szemben a temetési szertartások során alkalmazott rítusok akár évezredek át változatlan formákat őrizhetnek meg (LÁSZLÓ 1943b: 195). Ezt a megállapítást a sztyepei népek körében alkalmazott részleges lovastemetkezések is jól szemléltetik. A részleges lóval történő temetkezés a honfoglaló magyar elit legmarkánsabb temetkezési formája (LÁSZLÓ 1943b: 196; RÉVÉSZ 2014: 97). A rítus jellemzője, hogy a sírokban csak az állat koponya- és végtagcsontjai találhatóak meg, és gyakran a ló bőrének nyomai is felfedezhetőek. A honfoglalás kori Kárpát-medence részleges lovastemetkezéseit László Gyula rendszerezte elsőként (LÁSZLÓ 1943a: 46–60) és az orosz történész, Rostovcev adatait felhasználva arra is rámutatott, hogy a részleges lóval történő temetkezés már a szkíta kori sírokban megtalálható a „*Dél-Orosz sztyeppén*” (LÁSZLÓ 1943b: 196). László Gyula azt is hangsúlyozta, hogy a „*Dél-Orosz sztyeppén élt szkítáknál megismert temetkezési módok ugyanabban az összetételben találhatóak meg ismét a magyarságnál, mint a szkítáknál és az őket követő hunoknál*” (LÁSZLÓ 1943b: 198). A hun korszak és

¹ HOPPÁL 2011: 63.

1. kép: Lábhoz tett lóborös temetkezés a honfoglalás kori Kárpát-medencében (BÁLINT 1969: 109, I. tábla 4. nyomán)

a honfoglaló magyarok részleges lovastemetkezései közötti összekötő kapcsot az avar kori Kárpát-medence egyik kisebb és földrajzilag is zárt csoportjában találta meg (LÁSZLÓ 1943b: 196).² Ahonfoglaló magyarokrészlegeslovastemetkezéseit László Gyula nyomán később Bálint Csanád rendszerezte részletesen és megállapította, hogy legjellemzőbb az elhunyt bal oldalára, a lábhoz tett lóborös temetkezés a benne hagyott fejjel és a négy végtaggal együtt (1. kép). Ezen kívül jellemző még a kitömött lóborös, a hajtogatott lóborös, a kiterített lóborös és a jelképes (lószerzős) változat is (BÁLINT 1969: 108–110). Kutatásai szerint a korai időszakra a kitömött lóborös temetkezés volt a legjellemzőbb (2. kép). Bálint Csanád úgy vélte, hogy a részleges lovastemetkezés szokása az V. században jelent meg a Kelet-európai sztyeppén és a Kaukázus vidékén, majd a VI. században az avar honfoglalással jutott el a Duna–Tisza közére, etnikailag pedig az onogurokkal azonosította a rítust használó népességet (BÁLINT 1974: 95–96). Somogyi Péter a Gyoma (Békés megye) határában feltárt, kora avar korra datált részleges lovastemetkezés párhuzamát a dél-ukrajnai Szivasovka-kultúra pontuszi csoportjában találta meg, és a lelethorizont temetkezéseit a kelet-európai ogur népek régészeti hagyatékának tartotta (SOMOGYI 1997: 109). Tomka Péter viszont korábban arra mutatott rá, hogy a részleges lovastemetkezések nemcsak a türkök, hanem a mongolok szokásai között is megtalálhatók, és mindkét népcsoportnál iráni hatásra jelenhettek meg (TOMKA 1969: 152–153). Bóna István a hunok IV. századi Kelet-európai térhódításával hozta összefüggésbe a részleges lovastemetkezések megjelenését a Pontusz-vidékén és a Kárpát-medencében (BÓNA 1979: 20; BÓNA 1993: 143), Érdy Miklós kutatásai szerint ezt a temetési módot a hunok belső-ázsiai hazájukból, a mai Mongólia területéről hozták magukkal, előtte ez a szokás Kelet-Európában ismeretlen volt (ÉRDY 2001: 70). Eredményeiket mindkét kutató részben az orosz régész, Zaszecskaja megfigyeléseire alapozta, aki szerint a kelet-európai sírokban megfigyelhető lóborös, részleges lovastemetkezések a Kr. u. IV. század végén a hunokkal jelentek meg, és a türk népekkel hozhatók kapcsolatba (ZASZECKAJA 1968: 52–62). Ezzel szemben Erdélyi István úgy vélte, hogy részleges lovassírokat a Kr. u. IV. századból, illetve az azt megelőző időszakból „jóformán alig

² Ezt a csoportot állította párhuzamba később Somogyi Péter az V–VI. századra datált Dél-ukrajnai Szivasovka-kultúra pontuszi csoportjával (SOMOGYI 1997: 109).

ismerünk Közép-vagy Belső-Ázsiából” és, hogy „az altaji türköknél ez a temetkezési szokás nem eredeti, mivel az ismert legkorábbi sírjaik hamvasztásos jellegűek” (ERDÉLYI 2008: 26–27). Újabban az archeozoológus Vörös István végezte el a honfoglalás kori részleges lovak formai rendszerezését. Csoportosításában lóbőrös és lóbőr nélküli változatot különböztetett meg, és a lóbőrös változatot összehajtott, összegöngyölt, valamint kiterített alcsoportra osztotta (Vörös 2013: 327–328). Egy másik cikkében arra is kitért, hogy a ló kultusz az óind, illetve az iráni népek legfontosabb vallási alkotóeleme volt (Vörös 2017: 99), ami többnyire megegyezik a témával foglalkozó, vagy az azt érintő véleményekkel (Pl. ТОМКА 1969: 152; ЭРЛИХ 1994: 18–50; FODOR 2004: 11; HOPPÁL 2014: 235; TÜRK–LANGÓ 2019: 52).

Mint a fenti rövid kutatástörténeti áttekintésből látható, László Gyula a királyi szkítáktól eredeztethető rítussal kapcsolatos felismerése a hazai szakirodalomban visszhangtalan maradt, és bár az iráni eredetre többen is rámutattak, a kelet-európai királyi szkíta leletanyagot nem vonták be a kutatásba. Az elmúlt évtizedekben azonban az orosz és az ukrán régészeti feltárások bebizonyították, hogy a Meótisz (Azovi-tenger) keleti mellékén, a Kubán-vidéken, valamint az Észak-Nyugat Kaukázusban, több mint egy évezreddel a hun expanzió előtt, a preszkíta, illetve a korai szkíta időszakban, az ún. meót kultúra aknasírjaiban már előfordulnak a részleges lovastemetkezések, és a Kr. e. I. évezred második felében általános jelenség volt a Fekete-tenger és a Nyugat-Kaukázus északi térségében.

2. kép: Kitömött lóbőrös temetkezés a honfoglalás kori Kárpát-medencében (BÁLINT 1969: 109, I. tábla 2. nyomán)

Részleges lovastemetkezések a preszkíta és a szkíta kori Kelet-Európában

Az ún. királyi szkíták (HERODOTOSZ IV. 17–22) és a meót nép,³ vagy ahogyan a Kr. e. V. században Hérodotosz említette őket, a „meótiszi szkíták” (HÉRODOTOSZ IV. 123) a Fekete-tenger északi partvidéke, a Krím-félsziget és az Azovi-tenger (Meótisz) térségének a kimmerek mellett az első név szerint ismert lakói voltak. A meót nép története a kutatások szerint összefügg a szkíta és a sazuomata törzsekkel. Az ókori görög Hellanicus (Kr. e. V. század) azt írta, hogy „aki a Boszporuszon áthajózik, ott találja a sindeket és ezeken felül a meóti szkítákat” (TÉLFY 1863: 5). Hérodotosz szerint a királyi szkíták a Krím-félszigeten és a Meótisz mellékén éltek (HÉRODOTOSZ IV. 20), Sztrabón (Kr. e. 63 körül – Kr. u. 23 után) görög utazó a királyi szkítákkal együtt

³ Régi nevét a Meótisz az itt élő meót népről kapta, ld. pl. a Pallas Nagylexikon adatát: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/009/pc000905.html#5>

megemlítette az urgokat is (TÉLFY 1863: 83).⁴ Hérodotosz azt is feljegyezte, hogy a Meóisztól jóval távolabb, észak-keleti irányban is éltek királyi szkíták, akik korábban szintén a Krím-Meóisz környékén laktak, és a királyi szkítáktól szakadtak el.⁵ A Krími szkíta királyságot a Kr. utáni III. században az északi germán eredetű gótok döntötték meg, akiket viszont a belső-ázsiai eredetű hunok űztek el a Kr. u. IV. század második felében. A gót származású történetíró, Jordanes (VI. század) adatai szerint a hunok Attila halála (451) után a Fekete-tenger északi, északkeleti mellékére, a Meóisz térségébe húzódtak vissza (MORAVCSIK 1930: 91), ahol az írott források⁶ a hunokon kívül különböző „szkíta” és „hun” utódnépeket (pl. az ogur-ugorokat, urogokat (!), hunugur-unugur-onogurokat, kutrigurokat, utigurokat, szabirokat) említenek. A magyar népi önelnevezés alapja egy kutrigur-hun uralkodó személyneveként 530 körül elsőként szintén itt, a Meóisz dél-keleti térségében bukkant fel bizánci íróknál „*Muagerisz*” formában (MORAVCSIK 1927: 265). E rövid összegzésből is látható, hogy a korai magyarok története szempontjából a Meóisz térsége az egyik legfontosabb területnek tartható. A honfoglalás kortársa Regino prümi apát) szerint a magyarok népe „*előjött a szkíta területekről és ama mocsarak [Meóisz] közül, amelyeket kiáradásával végtelenül kiterjeszt a Don.*” (HKÍF 195) Bizonyára annak is van valóságalapja, hogy a középkori magyar krónikák az etnogenezis mítoszát, a csodaszarvas mondáját a Meóisz ingóvnyaihoz helyezték (a monda legkorábbi Kézai Simon 1285 előtt írt gesztájában jutott korunkra SRH I: 144–145), valamint a hunok és a magyarok közötti folytonosságot vallották (HÓMAN 1925, újabban HOPPÁL 2014a: 103–122; SZABADOS 2014). E körülmények mellett különösen értékes adat, hogy a honfoglaló magyarok elit rétegének részleges lovastemetkezései a Pontusz-, Meóisz-, Nyugat-Kaukázus vidéki protomeót, illetve a királyi szkíta temetőikben azonos formákban található meg.

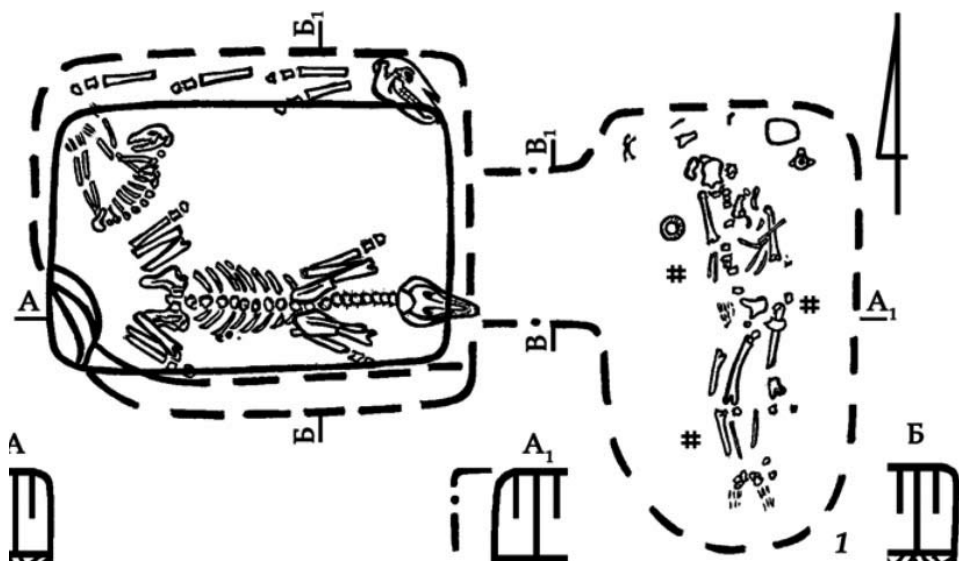
A Kr. e. V. században a királyi szkíták temetkezési szokásaival kapcsolatban Hérodotosz örökített meg értékes adatokat. A görög történetíró szerint a szkíta hitélet fontos része volt a napisten tiszteletére bemutatott lóáldozat: „*az istenek leggyorsabbjának az állatok leggyorsabbját szentelik*” (HÉRODOTOSZ I. 216). A gazdagabb elhunyttal rendszerint lovakat is eltemettek, esetenként pedig a leölt lovak hasát kitisztították, fűvel megtöltötték és összevarrták, majd az elhunyt mellé tették (HÉRODOTOSZ IV. 72). E mozzanat szellemi tartalmát a kutatások szerint a szkíta hagyományokat őrző észak-kaukázusi népek, főként az oszétok Nárt-eposzának vonatkozó ciklusa világítja meg. Az egyik változatban Szoszlán, a nárt hős lóháton jutott el a Holtak Országába. Az alvilági tartózkodása alatt Szoszlán lova a ravasz Syrdon intrikái miatt elpusztult, és Szoszlánnak csak úgy sikerült visszajutnia az élők világába, hogy lovát, annak taná-

⁴ Az urg és az urog, illetve az ugor (magyar) népnév közötti összefüggésről ld. pl.: Hóman Bálint Ősemberek – ősmagyarok c. munkájának vonatkozó fejezetét: <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0011/0006/0003-3ff.html>

⁵ „*A budinusokon (...) és a jyrka népen túl más skythák lagnak, akik a királyi skytháktól elszakadtak, és így jutottak erre a vidékre.*” (HÉRODOTOSZ IV. 22).

⁶ Pl. Priskos, Agathias, Zacharias Rhetor, Menandrosz, Theophylaktos Simokattes (MORAVCSIK 1930: 4–18).

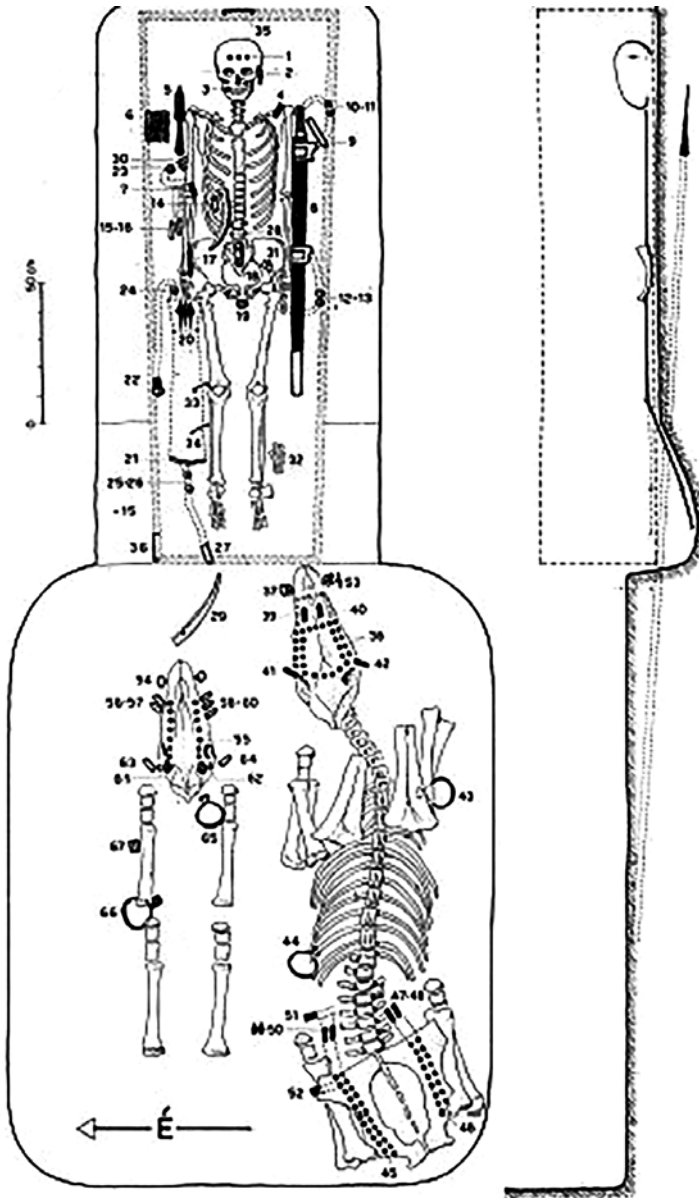
csára, szalmával kitömött szellemlóvá változtatta (DUMÉZIL 1986: 418). Egy másik eposzváltozatban Szoszlán nem talált magának hátaslovat, amelyen eljuthatna a Holtak Országába, Syrdon tanácsára viszont egy ménesből kiválasztotta a legjobb lovat, majd kitisztította a hasát, vagyis szalmával kitömött szellemlóvá változtatta, aki ezáltal képessé vált őt eljuttatni a túlvilágra (DUMÉZIL 1986: 419).⁷ Az ukrán régész, Szinika szerint ezt az eposzi adatot jól illusztrálja a Kr. e. III–II. századra datálható glinojei szkíta kori temető 51/1. számú sírja, ahol a katakomba bejáratánál egy teljes lócsontváz és egy részleges ló is feküdt (3. kép). Az anatómiai rendben talált ló a Nárt-eposz adataival összefüggésben a Holtak Országába való eljutásra szánt lónak tekinthető, míg az egykor valószínűleg szalmával kitömött részleges ló a visszatérés lehetőségét jelentette (СИНИКА 2011: 121). Erre a temetkezési formára az avar kori Kárpát-medencében is található példák, pl. Szegvár-Sárpoldalon az előkelő férfit egy teljes és egy részleges lóval temették el (4. kép) (BÓNA 1979: 3–32. további példákkal). A honfoglalás korában szintén előfordult, hogy egyszerre két lovat is sírba tettek az elhunytal, itt azonban kizárólag részleges lovokról van szó (VÖRÖS 2013: 328). A Nárt-eposz adatai szerint tehát a lovaknak közvetítő szerepük volt, segítségükkel jutott el az elhunyt a túlvilágra.

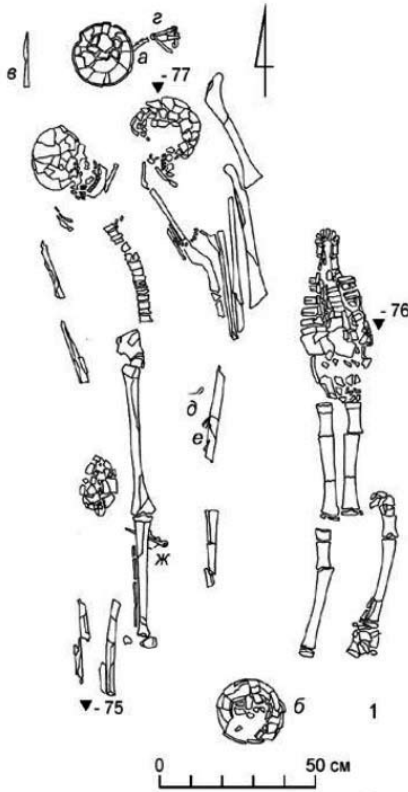
3. kép: Teljes és részleges ló váza (kutyatetemmel) a glinojei szkíta kori katakombás temetőben (ТЕЛЬНОВ–ЧЕТВЕРИКОВ–СИНИКА 2016: 316; 318, Рис. 175. nyomán)

Közismert, hogy a temetkezések során alkalmazott rítusokban a korabeli hitélet, a túlvilágról alkotott képzetek tükröződnek. Az orosz és az ukrán régészeti kutatások szerint a Meótság keleti mellékén és a Nyugat-Kaukázusban az egész lóval történő temetkezé-

⁷ Az adatot Vörös István archeozoológus is idézi a Csákberény-Orondpusztai avar kori temető részleges lovastemetkezései kapcsán (VÖRÖS 2017: 99).

4. kép: A Szegvár-sápoldali avar kori lovassír (BÓNA 1979: 6. 1. kép nyomán)

5. kép: Kitömött lóbőrös temetkezés a szeléndorozsniji protomeót temetőben a Kubán-vidéken (ЛИМБЕРИС – МАРЧЕНКО 2014: 170, Рис. 4.1. nyomán)

sek mellett már a preszkíta és a korai szkíta időszakban megtalálhatók a részleges lovastemetkezések (НОВИЧИХИН 2006: 30). A Meótizs keleti mellékére, a Kubán-vidékre lokalizált meót kultúra korai csoportjához tartozó bronzkori kurgánokba beásott aknasírokban a Kr.e. VIII–VII. században többnyire szintén részleges lóval temetkeztek.⁸ Általában az elhunyt bal oldalára tették a kitömött, vagy az összehajtogatott lóbőrt a benne hagyott koponyával és a végtagokkal együtt (5. kép) (АНФИМОВ 1975: 36–37; ЛИМБЕРИС–МАРЧЕНКО 2014: 170). A kubánszki aknasírokban az elhunytak mellé a felszerszámozott⁹ részleges lovakon kívül a fej magasságába rendszerint cserépedényt helyeztek, és vele temették fegyvereiket (pl. a koprákat), valamint fenőköveiket¹⁰ is (АНФИМОВ 1975: 36–37, 44). Felszerszámozott részleges lovak előfordulnak a Meótizs keleti mellékén az elhunyt temetkezése melletti külön sírgödörben is a protomeót kultúrához tartozó temetőben (ЛИМБЕРИС–МАРЧЕНКО 2014: 169; САЗОНОВ 1995: 84–97) (6. kép). A honfoglalás kori Kárpát-medencéből szintén ismerünk önálló gödrökben eltemetett lócsontokat, amelyek a temetők szélein és a sírsorok között egyaránt előfordultak (Pl. Orosháza, Dózsa Tsz. (DIENES 1965: 141, idézi: TÜRK–LANGÓ 2019: 53).

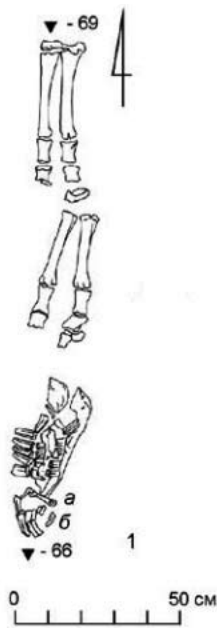
Általánosságban elmondható, hogy a Fekete-tenger északi előtere (ТЕЛЬНОВ–ЧЕТВЕРИКОВ–СИНИКА 2016: 89, 143, 152, 268, 619), a Meótizs keleti melléke és az Északnyugat-Kaukázus (НОВИЧИХИН 2006: 31) klasszikus szkíta kori sírjaiban a Kr. e. I. évezred második felében az egész lovak alacsony számához képest viszonylag nagy számban szintén megtalálhatók a részleges lovak.¹¹ A szkíta kori kurgános fejedelmi temetkezésekben is előfordul ez a rítus, amit pl. a Krím-félsziget

⁸ A részleges lovastemetkezéseket tartalmazó aknasírokat rendszerint korábbi kurgánokba ásták, amire szintén van példa a kárpát-medencei honfoglalás kori leletanyagban, erről ld. pl. TÜRK–LANGÓ 2019: 53.

⁹ Ezt a kantárdíszek és a zablák jelezték.

¹⁰ A fenőköveket derékmagasságban találták meg.

¹¹ A szkíta kori Kárpát-medencéből eddig nem került elő részleges ló, csak egész lócsontvázas temetkezések ismertek.

6. kép: Önálló sírgödörben eltemetett részleges ló a zseléznodorozsniji protomeót temetőben (ЛИМБЕРИС–МАРЧЕНКО 2014: 166, Рис. 1.1.).

keleti részén, Kercs mellett feltárt, a Kr. e. IV. századra datált Kul-obai temetkezés bizonyít, ahol az elhunyt fejedelemmel egy részleges lovat is eltemettek (Bakay 1997: 94). A szkíta kori temetőkben a sírkamrás (katakombás) temetkezési forma, a régebbi kurgánokba beásott aknasír és az aknasíros temető egyaránt előfordul, a részleges ló mindhárom temetkezési formában megtalálható. A katakombás temetkezéseknél a részleges lovat a sírkamra bejáratában (7. kép) (dromosz),¹² a sírkamrában, a holttest mellett (8. kép),¹³ vagy a holttestet tartalmazó sírkamra melletti külön aknasírban (9. kép)¹⁴ helyezték el. A Fekete-tenger észak-keleti partvidékén feltárt aknasíros temetőkben rendszerint a halott lábához vagy a bal oldalára tették a részleges lovat (10. kép) (НОВИЧИХИН 2006: 30). Régebbi (rendszerint bronzkori) kurgánokba beásott aknasírokban is előfordulnak (Pl. a Fekete-tenger észak-nyugati előterében: ЧЕБОТАРЕНКО–ЯРОВОЙ–ТЕЛЬНОВ 1989: 29, Рис. 11/2). A részleges lovakat általában felszerszámozva temették el, hasonlóan a honfoglaló magyarok elit rétegéhez. Többségében férfitemetkezésekben fordulnak elő, de a női sírokban is megtalálhatók (Ld. pl. ТЕЛЬНОВ–ЧЕТВЕРИКОВ–СИНИКА 2016: 729). A részleges lovastemetkezéseknek az a típusa, ami a Kárpát-medencei honfoglalás kori temetkezésekben a leggyakoribb, vagyis amikor a halott bal oldalára, a láb mellé tették a lóbőrt a benne hagyott fejvel és végtagokkal együtt, a protomeót kortól mutatható ki bronzkori kurgánokba beásott aknasírokban a Meótizs keleti

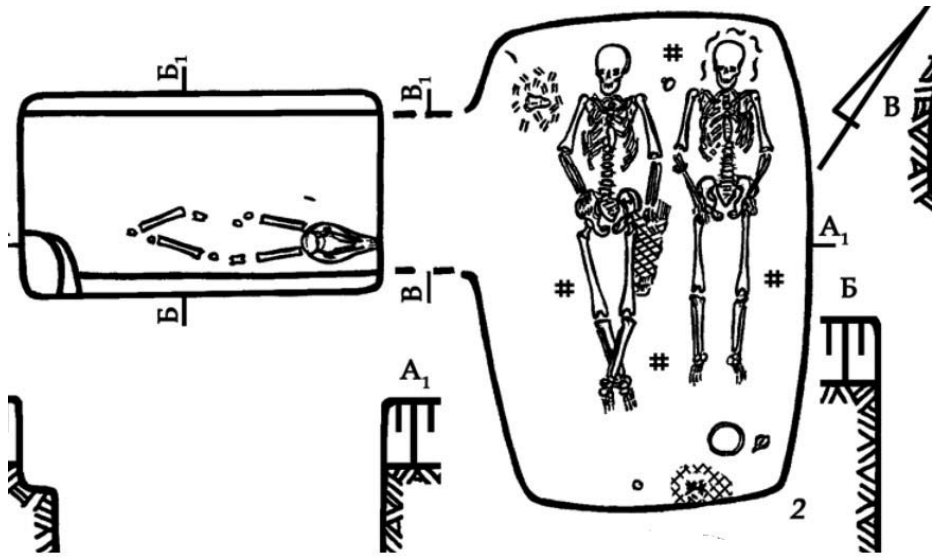
mellékén (pl. ЛИМБЕРИС – МАРЧЕНКО 2014: 170). A baloldalra helyezett kitömött lóbőrös temetkezés a Fekete-tenger keleti partvidékén, az Északnyugat-Kaukázusban is megtalálható aknasíros temetőkben (НОВИЧИХИН 2006: 30; 113, Рис. 5.1). A Fekete-tenger északnyugati partvidékén feltárt glinojei katakombás temetőben is előfordul a baloldalra, az elhunyt lábához helyezve (ТЕЛЬНОВ–ЧЕТВЕРИКОВ–СИНИКА 2016: 143, Рис. 62). A gót hódításig mindenképpen élhetett ez a temetkezési szokás, ezt pl. a Kr. u. I–II. századra datált Fanagoria C temető 63. sírja bizonyítja (МЕСТЕРНÁЗЫ 1987: 237).¹⁵

¹² Pl. ТЕЛЬНОВ–ЧЕТВЕРИКОВ–СИНИКА 2016: 90, Рис. 31.

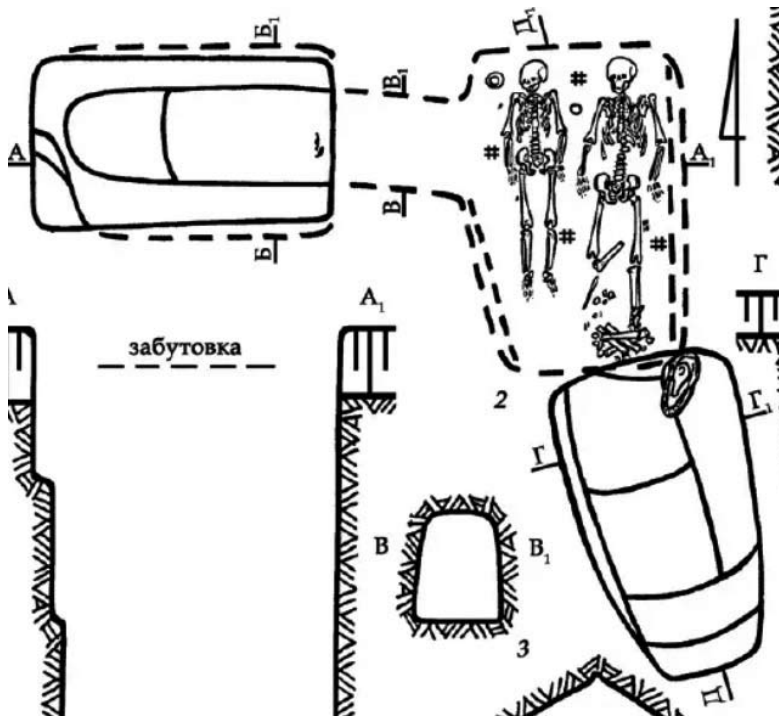
¹³ Pl. ТЕЛЬНОВ–ЧЕТВЕРИКОВ–СИНИКА 2016: 143, Рис. 62.

¹⁴ Pl. ТЕЛЬНОВ–ЧЕТВЕРИКОВ–СИНИКА 2016: 618, Рис. 349. A részleges ló mellett egy kutyacsontváz is feküdt.

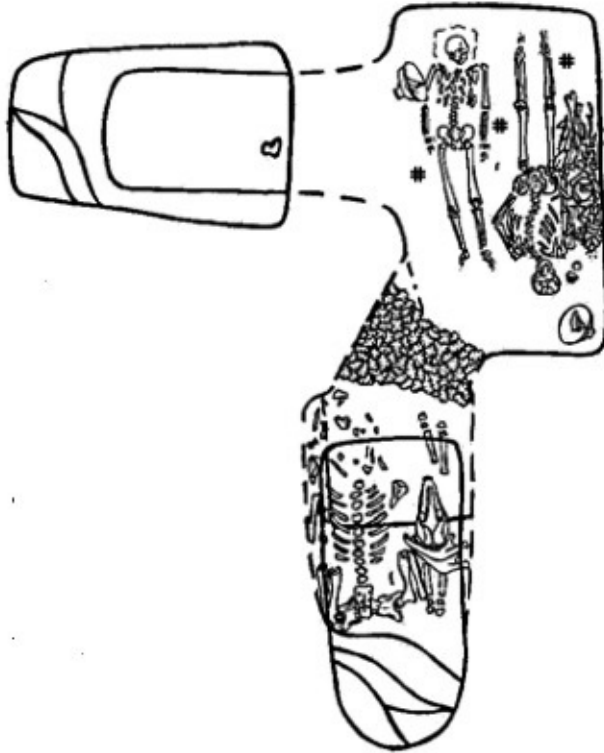
¹⁵ A sírban 0,85–1,08 m mélyen, összehajtogatva találták meg a lókoponyát a mellette levő csonkolt végtagokkal, a ló alatt kb. 50 cm-re pedig egy gyermek váza feküdt. A gyermek lábai felett vöröslakkos mécsset találtak, ami alapján a sír az I–II. századra keltezhető (МЕСТЕРНÁЗЫ 1987: 237).

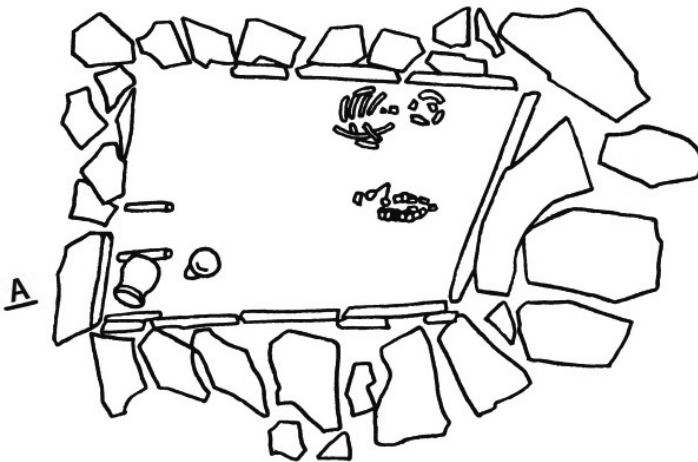
7. kép: Részleges ló a glinojei szkíta kori katakombás temetőben, a sírkamra bejáratánál (Тельнов–Четвериков–Синика 2016: 90, Рис. 31. nyomán)

8. kép: Lábhoz tett részleges lovestemetkezés a glinojei szkíta kori katakombás temetőben (Тельнов–Четвериков–Синика 2016: 143, Рис. 62. nyomán)

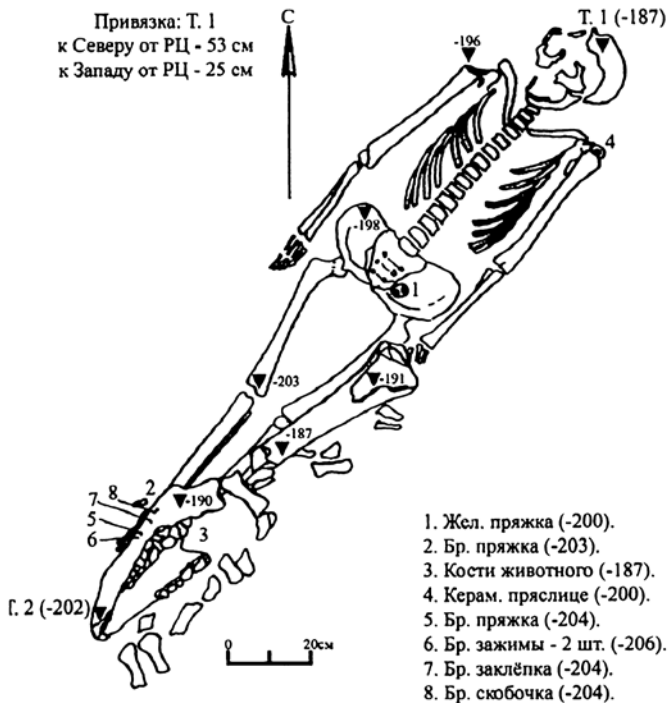
9. kép: Aknasírba temetett részleges ló kutyacsontvázzal a glinojei szkíta kori katakombás temetőben (Тельнов–Четвериков–Синика 2016: 620, Рис. 350. nyomán)

10. kép: Szkíta kori kitömött lóbőrös temetkezés a Fekete-tenger keleti partvidékén, az Északnyugat-Kaukázusban (Новичихин 2006: 113, Рис. 5.1.

Részleges lovastemetkezések Kelet-Európában a szkíta korszak után

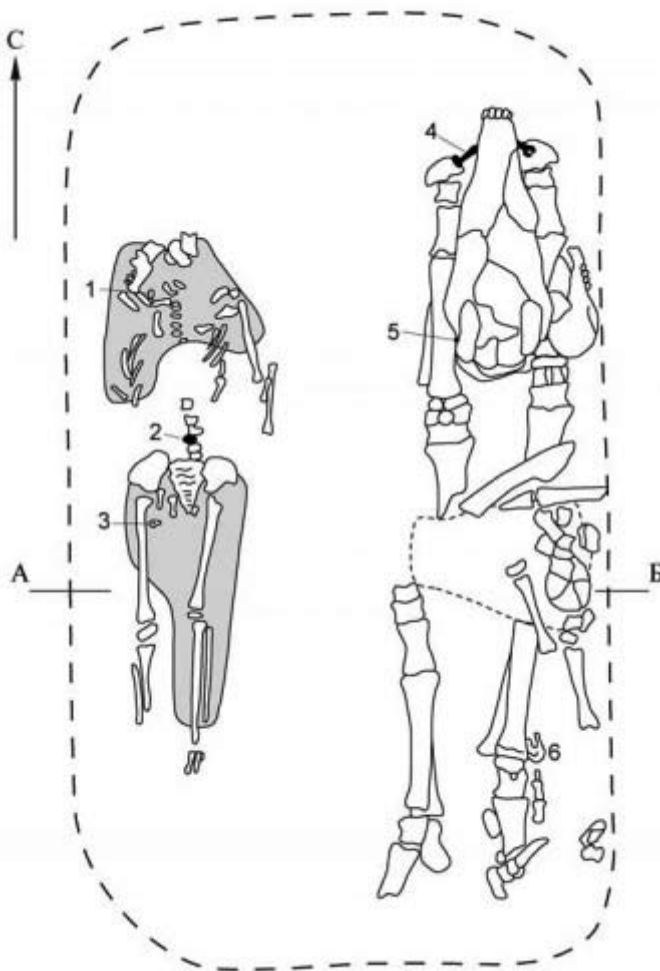
E funerális szokás a hun korszakban, a Kr. u. IV. század második felétől ismét általánossá vált a Kaukázus és a Fekete-tenger északi előterében (ÉRDY 2001: 63; ЗАЦЕЦКАЯ 1994: 12–22, 192).¹⁶ Rövidesen a Kárpát-medencében is alkalmazták ezt a temetkezési formát (pl. Léva, Budapest-Zugló: BÓNA 1993: 143.), ahol az avar korszakban szintén megtalálható (NÉMETHI–KLIMA 1987–1989: 173–244), a honfoglalás korában pedig a legelterjedtebb rítussá vált a gazdagabb temetkezésekben (LÁSZLÓ 1943b: 196; RÉVÉSZ 2014: 97). A halott bal oldalára, a láb mellé tett lóőr, a benne hagyott fejjel és végtagokkal együtt a hun korszakban is jelen van az Észak-Kaukázusban (Pl. МАМАЕВ–НАРОЖНЫЙ–РОСТУНОВ 2011: 108–114) (11. kép) és a Meótizs mellékén is, ahol a honfoglaló magyaroknál dokumentált többi típussal együtt a IV. század végétől

11. kép: Hun kori részleges lovastemetkezés a Kaukázusban
(МАМАЕВ–НАРОЖНЫЙ–РОСТУНОВ 2011: 113, Рис. 2. nyomán)

¹⁶ Érdy Miklós a mai Mongólia területén dokumentálta a részleges lovastemetkezéseket, amelyek az ázsiai hunok Kr. e. VIII – Kr. u. II. század közötti régészeti hagyatékához köthetők (ÉRDY 2001: 25, 50–54). További kutatásokat igényel annak a kérdésnek a tisztázása, hogy hol és kik használhatták elsőként a részleges lovastemetkezés rítusát? Azt már korábban kimutatták, hogy a Dél-Ural vidékén, a Kr. e. II. évezred közepe táján a Szintasta kultúrában is megtalálható a részleges lovastemetkezés, ahol iráni eredetű népek betelepülésével hozták kapcsolatba a megjelenését (FODOR 1992: 133–137).

(КАЗАНСКИЙ-МАСТЫКОВА 2009: 116) mutatható ki. Az ukrán és az orosz kutatás eredményei alapján e rítus a Meótság-mellékén és a Kubán-vidéken a VI–VII. századra datált Szivasovka kultúrában is nagy számban van jelen (12. kép). A Szivasovka régészeti kultúrát az orosz és az ukrán kutatás a korabeli írott forrásokban szereplő sztyeppei lovasnomád népek, köztük a korai magyarokkal is kapcsolatba hozható onogurok és szabirok régészeti hagyatékával azonosítja. A bolgár régész, Rasev a szabiropkat, az onogurokat és az ugorokat a Kubán-vidékre lokalizálta, míg a kutrigurokat, utigurokat a Fekete-tenger északi partvidékére (РАШЕВ 2000: 107). Az írott források ekkor még külön népként említik a szkítákat is, ezért Rasev térképén ők is szerepelnek a Meótság északi és keleti mellékére lokalizálva. A Szivasovka kultúrát időben felváltó szaltovó-

12. kép: Részleges ló gyermekkel a Meótság keleti mellékén, a Szivasovka kultúrában (СКАРБОВЕНКО–ЛИФАНОВ 2012: 46, Рис. 12. nyomán)

majeckojei kultúra (VIII–X. század) aknasírjaiban a részleges lovak szintén nagy számban megtalálhatók (Pl. a Fekete-tenger északkeleti partvidékén: Керу: Erdélyi 2008: 23, 113) (13. kép) (ПЛИТНЕВА 1981: 62–74). Esetenként az egységesen alánnak tartott észak-kaukázusi katakombás temetőkből is előfordulnak részleges lovak, a kutatás ezt a temetkezési formát viszont idegen elemnek tartja az alán leletanyagban, mivel azokra a teljes lócsontvázas temetkezések jellemzők (УСПЕНСКИЙ–АЛБЕГОВА 2021: 30–31).¹⁷ A későbbiek folyamán a besenyők, úzok, kipcsakok is alkalmazták ezt a temetkezési formát (АТАВИН 1984: 134–143) és egészen a XIV. század végéig kimutatható a jelenléte a vizsgált területeken (АТАВИН 1984: 134; ЧХАИДЗЕ-ДРУЖИНИНА 2010: 110–125).

13. kép: Részleges lovastemetkezés a Fekete-tenger északkeleti partvidékén, a Szaltovó-Majeckojei kultúrában (ERDÉLYI 2008: 113. 42. nyomán)

¹⁷ Ez abból a szempontból is érdekes, hogy a kutatás az alánokat tartja a szkíták leszármazottjainak, ezért azt várnánk, hogy a részleges lovastemetkezések legalább olyan gyakoriak a sírjaikban, mint a szkítáknál volt, de ez koránt sincs így.

A kutatás egy része úgy véli, hogy a temetési szertartás során leölt ló feldolgozási módjának is etnikumjelző szerepe lehetett (ld. pl. АТАВИН 1984: 134–140). Az elérhető adatok szerint a preszkíta és szkíta időszakban a Kaukázus és a Fekete-tenger északi részén található részleges lovak esetében az ízületeknél csonkolt forma található meg, hasonlóan a hun kori temetkezésekhez. A kelet-európai, VI–VIII. századi Szivasovka-kultúra nomád népeinél az ízületeknél való csonkolás és a combcsontközépi elválasztás egyaránt megtalálható, csakúgy, mint a Kárpát-medencei avar korszakban.¹⁸ A honfoglalás kori Kárpát-medencében viszont már csak az ízületeknél csonkolt forma jellemző (VÖRÖS 2013: 328; UŐ 2017: 99).

Összegzés

A fentiek alapján elmondható, hogy a tárgyalt temetkezési szokás a Kr. e. I. évezredben a protomeót/protoszkíta és a szkíta korszakban a Fekete-tenger északi részén, a Meóthisz keleti mellékén, valamint az Északnyugat-Kaukázusban általánosan használt temetési forma volt. Ezt a régészeti leletek és az írott források (pl. Hérodotosz, Nárt-eposz) egyaránt tanúsítják. A protomeót, protoszkíta/szkíta kori részleges lovastemetkezések katakombás és aknasíros temetőben, illetve bronzkori kurgánokba beásott aknasírokban egyaránt megtalálhatók. A honfoglaló magyaroknál alkalmazott leggyakoribb típusok, pl. a kitömött lóbőrös, valamint a lábhoz tett lóbőrös temetkezés a protomeót/protoszkíta és szkíta kori sírokban szintén a legelterjedtebb temetkezési formák voltak, az áldozati lovakat pedig rendszerint felszerszámozva temették el. Főként férfisírokban fordulnak elő, de a nők körében is használták ezt a rítust. További párhuzam, hogy a protomeót sírokban a részleges lovak nem csak az elhunytal közös sírgödörben, hanem külön áldozati gödrökben is megtalálhatók. A szkíta kori Kárpát-medencében e temetkezési formának a kutatás mai állása szerint nincs nyoma, csak egész lovakat tettek a sírokba: csak a Kr. u. IV. század végén, a hun expanzióval jelent meg, az avar korszakban is megtalálható, majd a magyar honfoglalás korában vált általánossá a gazdagabb temetkezésekben. A részleges lovastemetkezések a korabeli vallási élet egyik fontos szegmensét tükrözik, és az azonos kultúrkörhöz tartozó sztyeppei, lótaró népek körében a XIV. század végéig mutathatók ki a Fekete-tenger északi részén, a Meóthisz-mellékén és a Kaukázus északnyugati térségében.

Végezetül fontos azt is kiemelni, hogy Szkítia a magyar történeti hagyományban is meglévő fogalom, s az Árpád-kori magyar krónikák hun–magyar etnikai kapcsolata mellett a magyarság hiteles eredetmítosza (csodaszarvasmonda) és a kortárs adatok (pl. Regino) szintén a Fekete-tenger északi előterébe, a Meóthisz mellékére és a Kaukázus térségébe vezetnek. Ezekről a területekről eredhet a honfoglaló magyarok részleges lovastemetkezéseinek szokása is, ahogyan arra már 1943-ban László Gyula rámutatott, és amit az újabb ukrán, illetve orosz régészeti kutatások is megerősítenek. A rítus

¹⁸ A csonkolás módjaira vonatkozó megállapításokat a publikációkban szereplő képanyag alapján Prof. Dr. Sótornyai Péternek (Budapest, Állatorvostudományi Egyetem) köszönöm.

jelenléte a honfoglaló magyarok temetkezési szokásaiban a kulturális folytonosságon túlmenően akár bizonyos mértékű etnikai folytonosságra is utalhat, hiszen a legújabb folklorisztikai kutatások szerint nem csupán a gének, hanem a különböző ideológiai, mitológiai és hitbéli tételek megőrzéséért felelős „*mémek*” is öröklődnek (HOPPÁL 2014b: 233, 236). Ennek igazolásához (avagy cáfolatához) azonban már a genetikai kutatások is hozzá tudnak szólni.

Latin betűs szakirodalom

BÁLINT Cs.

1969 A honfoglalás kori lovasmetkezések néhány kérdése. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1: 107–114.

1974 A honfoglalás kori lovasmetkezések. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 2: 85–108.

BÓNA I.

1979 A Szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz. *Archaeologiai Értesítő* 106: 3–32.

1993 *A hunok és nagykirályaik*. Corvina Kiadó, Budapest.

DUMÉZIL, G.

1986 *Mítosz és eposz. Tanulmányok*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986. (Társadalomtudományi Könyvtár. Vál. és ford. Fridli Judit, szakm. ell. és utószó: Hoppál Mihály)

ERDÉLYI I.

2008 *Schytia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest,.

ÉRDY M.

2001 *A hun lovasmetkezések*. Magánkiadás, West New York,.

FODOR I.

1992 A magyarság születése. *Magyarország krónikája I*. Budapest.

2004 A magyarok ősi vallásáról. *Vallástudományi Tanulmányok* 6. Budapest.

HÉRODOTOSZ

1892 I *Hérodotosz történeti könyvei (görögül és magyarul)*. I–III. könyv. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Geréb József. Első kötet. A Magyar Tudományos Akadémia Kiadványa, Budapest.

1893 IV *Hérodotosz történeti könyvei (görögül és magyarul)*. IV–VI. könyv. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Geréb József. Második kötet. A Magyar Tudományos Akadémia Kiadványa, Budapest.

HKÍF

1995 KRISTÓ GY. szerk.: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged.

HÓMAN, B.

1925 *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. A „Studium” kiadása, Budapest.

HOPPÁL M.

2011 *Védjük hagyományainkat! Hoppál Mihály néprajztudóssal beszélget Mezei Károly.* Magyaroknak lenni XCII. kötet. Kairosz Kiadó, Budapest.

2014a *Mítosz és emlékezet.* Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest.

2014b A magyar ősvalláskutatás (új) útjai. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* Szerk.: Sudár Balázs et al. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 231–238.

LÁSZLÓ Gy.

1943a A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge (Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel). *Archaeologica Hungarica* 27. Budapest.

1943b A magyar őstörténet régészete. In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 191–207.

MESTERHÁZY K.

1987 Korai avar részleges lovastemetkezések Ártándról és Biharkeresztesről. In: *Folia Archaeologica* 38: 219–245.

MORAVCSIK Gy.

1927 Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23: 258–271.

1930 Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv* 26: 89–109.

NÉMETHI M. – KLIMA L.

1987–1989 Kora avar kori lovas temetkezések. In: *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XXX–XXXII*:173–244.

RÉVÉSZ L.

2014 A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban (Módszertani áttekintés). In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* Szerk.: Sudár Balázs et al. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 63–136.

SOMOGYI P.

1997 Három kora avar kori sír Gyoma 264. sz. lelőhelyről. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* 3: 109–116.

SRH I

1937 SZENTPÉTERY, E. ed.: *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. Academia Liter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, Budapestini I.

SZABADOS Gy.

2014 Identitásformák és hagyományok. *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* Szerk.: Sudár Balázs et al. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 289–305.

TÉLFY J.

1863 *Magyarok őstörténete. Görög források a Scythák történetéhez.* Lauffer Vilmos. Pest.

TOMKA, P.

1969 Horse burials among the mongolians. *ActaArchHung* 21: 149–154.

TÜRK A. – LANGÓ P.

2019 Régészeti adatok a honfoglalás kori sírokban feltárt lómaradványok klasszifikációjához. „...*Úgy Írhassak mint volt*”. Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére. Fontes et Libri 2. Szerk.: Bagi Zoltán Péter. Szeged, 51–67.

VÖRÖS I.

2013 Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez (Archaeological data on the tipology of tenth-century horse burials and burials with horses in the Carpathian Basin). *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész László–Wolf Mária. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 321–336.

2017 Ló- és lovassírok. In: Garam Éva et. al. (szerk.): *László Gyula: A Csákerény-Orondpusztai avar kori temető*. Szent István király Múzeum, Székesfehérvár, 94–100.

Cirill betűs szakirodalom

АНФИМОВ, Н. В.

1975 Новый памятник древнемеотской культуры (могильник у хут. Кубанского). // *Скифский мир*, Издательство Наукова думка, Киев, 35–51.

АТАВИН, А. Г.

1984 Некоторые особенности захоронения чучела коня в кочевнических погребениях X–XIV вв. *Советская Археология* № 1., 134–143.

ЗАСЕЦКАЯ И. П.

1968 О хронологии погребений «эпохи Великого переселения народов» Нижнего Поволжья. — *Советская Археология*, № 2. 52–62.

1994 *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху IV–VI вв.* Эллипс Лтд, Санкт-Петербург.

ЗАСЕЦКАЯ, И. П. et al.

2007 *Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племён Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху*. // Изд-во Гос. Эрмитажа. С. Петербург.

КАЗАНСКИЙ, М. М. – МАСТЫКОВА, А. В.

2009 «Царские» гунны и акациры. // *Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем. Сборник посвящен юбилею И.П. Засецкой*. – С. Петербург, 114–126.

ЛИМБЕРИС, Н. Ю. – МАРЧЕНКО, И. И.

2014 Новые протомеотские комплексы из Закубанья (могильник Железнодорожный-2). // *Археологические вести*, Вып. 20. Институт истории материальной культуры РАН, Санкт-Петербург, 165–182.

- МАМАЕВ, Х. М – НАРОЖНЫЙ, Е. И – РОСТУНОВ, Е. В.
2011 Гунское погребение из Коби (Шелковской район Чеченской Республики) // *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа выпуск 12*. Армавир, 108–114.
- НОВИЧИХИН, А. М.
2006 *Население Западного Закубанья в первой половине I тысячелетия до н. э. (по материалам погребальных памятников)*. РИО СГУТиКД, Анапа.
- ПЛЕТНЕВА, С.А.
1981 *Стены Евразии в эпоху средневековья*. Серия Археология СССР. Том 1. (20), Российская академия наук. Издательство «Наука». Москва.
- РАШЕВ, Р.
2000 *Прабългарите през V–VII век*. Faber, София.
- САЗОНОВ, А. А.
1995 Ранняя группа конских жертвоприношений протомеотского могильника Пшиш-I // П.А.Дитлер (отв. ред.): *Археология Адыгеи*. Меоты, Майкоп, 84–107.
- СИНИКА, В.
2011 К вопросу о семантике конских погребений на скифском могильнике III–II вв. до у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра. *Археология і давня ютор^я Укра^ши*. Вип. 5: 119–124.
- СКАРБОВЕНКО, В. А.–ЛИФАНОВ, Н. А.
2012 Погребально-поминальные комплексы раннесредневековых кочевников из Восточного Приазовья (по материалам раскопок могильников Лебеди IV и Лебеди VIII в 1980 г.). // *Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Крыма*, выпуск IV. Севастополь–Тюмень, 22–46.
- ТЕЛЬНОВ, Н. П.–ЧЕТВЕРИКОВ, И. А –СИНИКА, В. С.
2016 *Скифский могильник III–II вв. до н.э. у с. Глиное*. Издательство Stratum plus, Тирасполь.
- УСПЕНСКИЙ, П. С. – АЛБЕГОВА (ЦАРИКАЕВА), З. Х–М.
2021 *Древности Центрального Кавказа VII–XIII вв. (по материалам Даргавского могильника)*. Институт археологии РАН, Москва, 2021
- 1989 *Курганы Буджакской степи*. Штиинца, Кишинёв.
- ЧХАИДЗЕ, В. Н. – ДРУЖИНИНА, И. А.
2010 Тяжеловооруженные золотоордынские воины Восточного Приазовья. // *Батыр. Традиционная военная культура народов Евразии*. № 1–2. Москва, 110–125.
- ЭРЛИХ, В. Р.
1994 *У истоков раннескифского комплекса*. Гос. музей Востока. Москва.